

Призрачната есен на 1944

Прочистването на Съюза на българските писатели

Пламен Дойнов

На чистката в СБП през есента на 1944-а са посветени няколко конкретни изследвания, които четат *отблизо* протоколите на писателския съюз¹. Към тях обаче трябва да прибавим други протоколи и ново четене, за да реконструираме цялостния контекст и скритите ефекти на този акт.

Известно е, че на 14 ноември 1944 на заседанието си УС на СБП взема решение, според което „следва да бъдат заличени от списъка на съюзните членове“² Богдан Филов, Йордан Бадев, Борис Йоцов, Фани Попова-Мутафова, Чавдар Мутафов, Любомир Владикун, Михаил Арнаудов, Димитър Шишманов, Димитър Гаврийски, Звезделин Цонев, Никола Т. Балабанов, Димитър Симидов, Янко Янев, Борис Маковски, Змей Горянин, Павел Спасов, Димитър Талев, Кирил Кръстев, Георги Константинов, Йордан Стубел, Славчо Красински, Христо Каптанов, Васил Узунов, Жана Николова, Николай Дончев, Яни х. Янев, Петър Горянки, Ненчо Илиев, Владимир Василев. Вече посочихме, че от тях поне четирима (Йордан Бадев, Димитър Гаврийски, Ненчо Илиев, Яни хаджи Янев) вече са убити без съд и присъда от комунистическите „ударни групи“ или „вътрешни тройки“, Янко Янев предстои да заземе при бомбардировка в Дрезден през февруари 1945 г., а Любомир Владикун е на лечение в Германия, откъдето няма да се върне – умира през май 1948 г. в Мюнхен. Във въстъпнителните общи мотиви за *заличаването* се посочва, че тези съюзни членове „чрез литературни и публицистични творби, така и чрез дела – като министри, общественици и пр., са проявили дейност, която е била в разрез с интересите на народа и културата ни“ и „са унизили писателското звание, а някои са работили против интересите на Съюза“³. Така формално управителният съвет се стреми да удовлетвори изискването на чл. 14, ал. 1 от действащия устав на СБП, според който „ако някой член унизи Съюза, нанесе петно върху писателското звание или работи против интересите на Съюза, той по решение на УС се заличава от списъка на съюзните членове“, а „заличаването се утвърждава от Общото годишно събрание“⁴.

Никъде все още не се използва ключовата обща фраза „за фашистка дейност“, но в протокола следва конкретизация на мотивите към всеки нарочен за заличаване. Резюмирайки тези мотиви, „пробивенията“ на 29-те можем да обособим в две основни групи – 1. защото до 9 септември 1944 г. са заемали политически, държавен или административен пост; 2. защото са създали или редактирали публицистични и други текстове, обявени за „фашистки“ или „реакционни“.

Към първата група се отнасят всички писатели, които между другото са били министри – Богдан Филов („заради цялата му противонародна политическа дейност“), Борис Йоцов („като министър на просветата упорит проводник на германския фашизъм у нас във всички области на културата“), Михаил Арнаудов („министър в кабинета на Базрянов“, „отправял чрез в. „Зора“ апели за сплотеност срещу „разрушителните“ сили“), Димитър Шишманов („морално отговорен за всички издевателства срещу народа“), служители в администрацията или членове на различни организации – Димитър Гаврийски („председател на хитлеристкия комитет „Нова Европа“ у нас“), Звезделин Цонев („началник на цензурата“), Змей Горянин („цензор“, „участник в Дирекцията на пропагандата и в пропагандната рота на окупационния корпус в Сърбия“), Кирил Кръстев („с отявлена фашистка дейност в Просветния съюз“), Йордан Стубел („директор на Радио София през фашисткия режим“), Яни х. Янев („деец легионер, сега арестуван“)⁴. Втората група мотиви засяга писатели, изявявали се предимно като публицисти и редактори – Фани Попова-Мутафова („най-ярко проявена фашистка писателка у нас“), Любомир Владикун („един от най-ярките идеолози на фашизма в България“), Никола Т. Балабанов („печатал във в. „Дума“ редица статии с явна фашистка тенденция“), Димитър Симидов („проявен фашист и автор на говориящия вестник в Радио София“), Янко Янев („германски агент, редактор на хитлеристкото списание „Нова Европа“), Димитър Талев („писал фашистки статии във в. „Зора“), Георги Константинов („писал е ласкави статии

за Филов и др.“, „след завръщането си от Германия е писал хвалебствения за нея“), Петър Горянки („написал възторжени стихотворения за Германия и Япония, посветени на Бекерле и Ямаджу“) и т.н. Разбира се, между двете групи мотиви няма рязко разграничение. Фигури като Йордан Бадев съчетават характеристики и на двете групи – „дългогодишен апологет на фашизма и полицейски доносник през времето на фашизма“. Такива съвоявания има и при други – Борис Маковски („бивш частен секретар на Ал. Цанков“, „проявен в писанията си като фашист“) и Славчо Красински („организиран последовател на Ал. Цанков“, „издал в Дирекцията на националната пропаганда книгата „Пропаднали революционери“). Може да се спори кой мотив е по-меродавен за изключване – служебната или роднинската близост с Александър Цанков, или антикомунистическите фейлетони в „Пропаднали революционери“.

Впечатляват не само отделните неточности, но и прекалено общите формулировки. Например за Чавдар Мутафов се е оказало *достатъчно* да бъде констатирано, че е „ярко проявен фашист с открита фашистка дейност“, може би за да бъде спестена по-вярната, но някак неудобна „улика“ – че е *съпруг на Фани Попова-Мутафова*.

Още на пръв поглед личи произволната и масова употреба на позорните етикети „фашист“ и „фашистки“, които се лепят на почти всеки от 29-те. Само при мотивите за заличаване на Владимир Василев тези етикети явно се откъват от тежестта на истината, затова членовете на управителния съвет на СБП не посягат да ги използват и прибавят до синонимен заместител – обявяват го за „политик-организатор и проводник на литературната реакция у нас“. Чрез ръководената от него литературна институция – списание „Златороз“ – главният ѝ редактор вече си е заслужил определението „политик-организатор“, а разтегливото понятие „литературна реакция“ идва удебело за замени немислимото обвинение към Василев във фашизъм.

Акцията по заличаване на 29-те от състава на СБП се реализира като разправа с политически противници. Няма следи в протоколите от пренията вътре в управителния съвет на съюза, но както свидетелства в дневника си Боян Болгар, тогава касиер на СБП, всичко е подготвено в централата на БРП (к):

„Това е политически акт, който ние в управата с присъствие изпълнихме. Листата на изключените ни бе представена от комун[истическата] партия. Нито един човек във от тая листа не сме представили за изключване. За да се спасят някои от изключените лица, аз самият съм водил големи безплодни борби в управителния съвет (напр. Вл[адимир] Василев). Но нищо не можеше да се помогне. От 7 души членове на управителния съвет, 4 са членове на к[омунистическата] партия.“⁵

Партизацията на СБП и балансите в ръководството му позволяват на комунистите да се възползват както от мнозинството си, така и от слабостта или пасивността на представителите на останалите ОФ-партии. Солидарността между писателите остава някъде в миналото. През есента на 1944-а сред тях надделява логиката на политическата партизанщина и целесъобразност. Всеки един подлежащ на заличаване писател се изключва от писателския съюз заради дейността си в друго качество или заради самата си професионална работа, т.е. заради писането, уличено като „фашистко“, „реакционно“ или просто като политически враждебно.

*
В кръга на писателите комунисти се обсъждат още по-крайни варианти за разправа с *повече* колеги. В ход е опит да се разшири чистката, направлявана очевидно от фактори в ЦК на самата БРП (к) и пряко координирана от регента, член на ЦК на БРП (к) и вече *почетен председател* на СБП Тодор Павлов. Младен Исаев си спомня, че Крум Кюлявков „ми възложи като секретар на съюза да подготвя за отстраняване от съюза и такива писатели като Никола Фурнаджиев, Ангел Каралийчев, Асен Разцветников. Аз не можех да се съглася, че това е целесъобразна мярка, тъй като обществено и политически това не бе разумно. [...] нямаха такива антинародни прояви, че да бъдат изключени“. Исаев твърди, че лично ходи при Тодор Павлов, „чиято дума се чуваше“⁶. Дали обаче тогавашният секретар на СБП не премълчава, че по-скоро става дума за колективно посещение на целия управителен съвет на писателския съюз при единия от регентите? Според дневника на Боян Болгар Тодор Павлов всъщност кани в кабинета си (по-скоро прибикава) на 16 ноември членовете на УС на съюза и обявява:

⁵ Болгар, Боян. *Размисли и откровения*. Съст. Светла Андронова – Тошева, С., 2008, с. 127.

⁶ Коларов, Стефан. *Младен Исаев. Литературна анкета*..., с. 125.

„Работни[ческата] партия решава да се изключи и Анг[ел] Каралийчев от Пис[ателския] съюз. Трифон Кунев казва, че това би било равносильно той, Кунев, да си подаде оставка от Съюза. Т. Павлов, който е дисциплиниран, но също така и политичен, веднага отстъпва пред тая решителна съпротива. Той не е сектант.“⁷

Тодор Павлов *опитва*, но председателят на СБП Трифон Кунев твърдо застава зад приятеля си Каралийчев и не склонява. Дава му сила и фактът, че само два дни преди това управителният съвет е гласувал листата с 29-имата за изключване и като че ли *въпросът е приключил*. Отново се поставя на изпитание междупартийният баланс в ръководството на писателския съюз, но този път представителят на БЗНС Кунев устоява, а Павлов има възможност да заблуди присъстващите, че *не е сектант*.

Мащабната по *заличаването* обаче работи. Същия ден комисия от писатели – членове на БРП (к) изготвя доклад за ръководството на писателския актив при БРП (к), в който изрично предлага от СБП да бъдат изключени още 19 писатели – Илиичо Волен, Константин Гълъбов, Атанас Илиев, Христо Казанджиев, Георги Карауванов, Петър Карапетров, Денчо Марчевски, Дамян Калфов, Добри Немиров, Владимир Полянов, Димитър Сяров, Стефан Станчев, Теодор Траянов, Христо Цанков Дерижан. Към тях са прибавени и подозираните за членове на Общоевропейския писателски съюз, „създаване на германската хитлеристка пропаганда“ – Николай Марангозов, Атанас Далчев, Иван Мирчев, Асен Разцветников, Димитър Пантелеев, чието членство се смята за „предостатъчен аргумент за изключването им“. Комисията оставя на ръководството на актива да реши дали да бъдат предложени за изключване Ангел Каралийчев и Стефан Попвасилев⁸.

Този опит за разширяване на чистката не завършва успешно, но показва атмосферата на поддържана подозрителност и постоянна заплаха от репресии в литературната общност, както и напреженията между идеите за по-ограничено или по-мощно провеждане на чистката в СБП. Всъщност предложението на писателската комисия към БРП (к) апелира към СБП на практика да се откаже от правото си на автономни решения, а изцяло да се подчини на преценките на органите на сигурността.

Към конкретните мотивировки в доклада – участия в редколегии на периодични издания, авторски книги, декларации (сигнали или доноси) от други писатели срещу съответния колега – прибавен е и особен тип общ аргумент към предложението за изключване:

„Общо наше мнение е, че арестуваните в момента писатели автоматически трябва да бъдат изключвани за улесняване на следствието, като те в случай на реабилитация, ще имат основанието впоследствие също така автоматически да искат връщането им в Съюза.“

Разбира се, трудно можем да преценим как изключването от СБП би улеснило следствието преди Народния съд. По-съществен е патостът, насочен пряко срещу презумпцията за невинност – щом си задръжан от милицията, трябва да бъдеш изключен от писателския съюз. Още при разрешаването на този казус се създава пряка връзка между политиката на МВР и решенията на СБП, която ще се заздравява през следващите десетилетия. Битката за запазване на членството на още десетки писатели наистина е сложна, изпълнена със задкулисни внушения, интриги и силови похвати. Някои се стремят да *вземат съдбата си в свои ръце*. Според отделни свидетелства пряко застрашени писатели, като Ангел Каралийчев например, пишат писма до „най-отговорното място в партията“ и заявяват „своята безрезервна подкрепа на новата власт“⁹. Ако *заличаването* засяга поименно 29 писатели, то призраците на евентуалното изключване обкръжават поне още толкова.

*
Общото събрание на СБП от 23 ноември 1944 г. в салона на кино „Балкан“ гласува предложението на управителния съвет за заличаване на 29-те писатели. Предложението на писателския актив при БРП (к) за изключване на още 19 писатели не е подложено на обсъждане. Представителите на управляващите партии в ръководството на СБП явно така и не стигат до разширение на чистката¹⁰. Въпреки старателната предварителна подготовка, актът на гласуването не преминава съвсем безконфликтно, или протича „при една доста натезната атмосфера“¹¹.

⁷ Болгар, Боян. *Размисли и откровения*..., с. 125–126.

⁸ Вж. доклада в: НАМ, Инв. № а 5046/93. От четирите подписа под документа засега са разчетени подписите на двама писатели, участвали в съставянето на доклада – Павел Вежинов и Тодор Генов.

⁹ Радевски, Христо. *Живи като живите*..., с. 238.

¹⁰ В мемоарния си дневник Константин Константинов твърди, че „всичко това е било подготвено предварително в едно споразумение между управляващите партии: да се приемат нови членове на съюза, около 70 души, подбрани пропорционално между партиите“ и „да се изключат около тридесетина стари членове“ – вж. Константинов, Константин. *Път през годините. Неиздадени спомени*, С., 2011, с. 118.

¹¹ Болгар, Боян. *Размисли и откровения*..., с. 127.

Присъстват 90 членове, повечето от които са от новоприетите 73 души отпреди близо месец. Според протокола от събранието *не присъства нито един от предложените за заличаване*, макар от дневника на Б. Болгар да се разбира, че там е бил Христо Капитанов, който дори се е опитал да се защити. Останалите от 29-те по това време или са ликвидирани, или задържани, или очакват да ги арестуват.

Първо Трифон Кунев обявява, че „на няколко заседания“ на управителния съвет са разгледали „подробно дейността на всички писатели, които през фашисткия режим са били в услуга на прогерманската и фашистката политика“, като в протокол съветът посочва „провинените съюзни членове и в кратки бележки определя и провиненията им“¹². После секретарят Младен Исаев прочита „решението-предложение“, което се очаква да бъде гласувано почти без разисквания. Тъкмо тогава обаче думата иска Григор Чешмеджиев – безукорен антифашист, социалдемократ, който по това време е министър на социалната политика в правителството на ОФ. След това някои вестници дори го открояват като единственото високоставено лице, присъстващо на събранието. В случая той се изказва само като писател и член на СБП, предлагайки „дейността на провинените да бъде разглеждана и решавана индивидуално, като общото събрание вземе решение за всеки поотделно“ и като „се прояви максимална снизходителност по отношение на провинените, още повече че през фашисткия режим никой от писателите не е бил изключван заради политическите му прояви“¹³. Чешмеджиев очевидно не е съвсем в течение с гоговорките между управляващите партии относно чистката в СБП или просто изначално отхвърля подхода на своите съпартийци и коалиционни партньори. Апелът му за открояване на индивидуална отговорност и напомнянето, че до 9 септември никой не е гонен от писателския съюз заради политически убеждения и действия отекват несвоевременно справедливо. След години Константин Константинов уверено и с възхищение препредава думите на Чешмеджиев:

„Той каза следното (цитирам по памет, но почти дословно): „Въпросът за изключване на писатели от досегащия съюз е много сериозно нещо, с него не бива да се бърза, не трябва да се решава със злоба. Писателят, дори когато е грешил в мнението си или в убежденията си, не може да бъде съден и наказан, защото със своето призвание той е в служба на народа и когато грешил, той грешил пак от обич към народа. Не бива да се изключва никой затова, че мисли различно от нас.“¹⁴

От това същностно разбиране за свободата на словото и на писателската съвест ще избуят само след месеци непреодолимите различия между писателите, които изразят ролята на *коалиционни партньори* в СБП¹⁵. Изблиците за повече справедливост и за диференциране на отговорността сред писателите подсказват базисните разлики между тях в отношението към личността, към хуманитарните измерения на езиковото поведение. Но през септември/декември 1944 г. все още *всички* са заедно в реванша, който се опитват да вземат от част от колегите си. Членуването им в една организация предопределя диктатурата на мнозинството, формирано предимно от членове на БРП (к). Достатъчно е Орлин Василев да се изкаже, че „спрямо провинените не бива да се проявява никаква снизхождание, защото се касае за едно заслужено възмездие за явно противонародна дейност“, за да може събранието да вземе решение „с болшинство“ да гласува „общо за всички провинени членове, като гласуването стане явно“¹⁶. Така заличават 29-те от списъка със съюзните членове. Само Григор Чешмеджиев и Константин Константинов не вдигат ръка¹⁷. Накрая събранието приема две важни решения – *под условия*:

„...ако някой от изключените, но неосъден от Народния съд, след време покаже добра воля и със своята литературна дейност заличи вината, поради която е изключен, може, по преценка на управителния съвет, да бъде приет отново за член. 2) Ако при издирванията, които се вършат от страна на народните обвинители, се открият безспорни данни за проявена фашистка дейност от съюзен член, който не влиза в горния списък, управителният съвет ще се занимае допълнително с въпроса за неговото членуване в Съюза.“

Така остават открити две възможности. Първата е *покана за приобщаване* към новата литература – при условие, че изключените напишат текстове, които да бъдат

разпознати като лоялни към ОФ, а в перспектива – към Комунистическата партия. Само с ново писане и поведение *заличеният* може да *заличи* вината си. Привилегированият статут на член на СБП превръща завръщането в редиците му в изкушаваща цел за мнозина от изключените, дори за тези, осъдени от Народния съд¹⁸.

Втората възможност съдържа *неприкрита заплаха* от продължаваща чистка, насочена не към изключените, а към все още неизключените. Те трябва да знаят, че заличаването би могло да продължи, ако се установи, че някой е извършил „фашистка дейност“, т.е. ако *изведнъж* се окаже, че е бил или в момента е нелоялен към новата власт. Това е особено силно предупреждение към онези писатели, които БРП (к) не успява да отстрани от СБП при първата вълна на чистката; тяхното писане и езиково поведение са поставени на специален режим на наблюдение. Особено в ситуацията на неприключила война и на постоянно разширяване на идеологическия обхват на понятието „фашизъм“, това предупреждение не е за подценяване.

Чистката в движението

На 10 декември 1944 г. пред тържественото събрание на писателския съюз Тодор Павлов произнася директивната си реч „С перо и меч“, чрез която обобщава извършеното по *разораването* на литературното поле и дава наставления за предстоящи акции и процеси. След като обявява, че „времето на шичеанския и на всеки индивидуализъм“ е минало безвъзвратно и че „писателят днес трябва да бъде активен, съзнателен общественик и борец срещу хитлеро-фашизма“, регентът комунист стига до конкретни напътствия към СБП:

„Писателският съюз, който не е академическа организация на богопомазани, а масова професионална и културна борческа организация, може и трябва да бъде така организиран и така да работи, че всеки писател да намира в него всеотпадна помощ както за правилно водене на борбата, така и за развиването на своето художествено творчество.“¹⁹

Не е изненада, че водещата роля на СБП е официално провъзгласена от почетния му председател. По-важни тук са имплицитното твърдение, че *извън съюза* на практика няма писатели и указанието за *помощта за всеки писател* в поведението и писането му, т.е. за *помощ*, която ще се оказва под формата на съвети, надзор и контрол. За чистката Павлов прави едновременно равностметка и проекция:

„...за Писателския съюз, както и за всички наши обществени организации, *чистката е закон*. Чистката е абсолютно необходима, за да може да се изправи на краката си и тая организация. И тя, чистката, трябва да бъде строга, честна, мотивирана, обективна, но безпощадна. При това, ясно е, тя трябва да бъде *политическа*. Ние не можем, като решим, че някой писател е по-малко талантилив, а друг повече, по-малко талантиливия да очистим, а другия, по-талантиливия да оставим. Не! Трябва да вършим чистката по чисто политическа линия. А именно, ние вършим политическа чистка на съзнателните, убедените, активните, злостните писатели-фашисти, на гестаповците, убийците, развратителите и хулителите на народа. [...] Тая чистка доказа, че Писателският съюз не се е ръководил от лични и други чувства, а само от политическа и национално-културна целесъобразност. Тая чистка означава, че само за съществуване към фашизма, само за отделни прояви, плод на безхарактерност, на идеологическа неустойчивост, на временно увличане, на страх и пр., ние не изключваме и не ще изключваме. Напротив, ще дадем възможност на такива писатели да се поправят. [...]

Чистката може да продължи, ако, например се каже, че някой, който са останали или сега идват в Съюза, са гестаповски агенти или имат някакво друго тежко престъпление. Нека по този въпрос никой не си прави илюзии.“

Изключването от СБП на 29-те се е състояло преди около две седмици. Но регентският поглед обхваща

¹⁸ Общо 12 от 29-те изключени плащат различна цена и чакат по-малко или по-продължително време, но през следващите години стават отново членове на СБП, като трима от тях (Фани Попова-Мутафова, Михаил Арнаузов и Димитър Симидов) имат присъди от Народния съд.

¹⁹ Павлов, Тодор. *С перо и меч. Слово, произнесено на тържественото заседание на Съюза на българските писатели на 10.X.1944 г. в София, С., 1945, с. 7–8.*

цялата страна, в която чистката навсякъде е в плен-ход и остава принципно незавършена, за да може да погълща още и още новоназовани „фашисти“. Още се допльват и редактират списъците на обвиняемите писатели и журналисти, които ще бъдат изправени пред Народния съд. В пряк текст прозвучава признанието, че чистката след литературите е *политическа* – няма значение кой каква художествена литература е създал, а какви политически убеждения е проявил в текстовете и поведението. Но и не само това. Признанието на Павлов в същината си е лъжливо или подвеждащо, защото се опитва да разграничи *политическото* от *естетическото*, което вече е невъзможно. Отечественофронтовската власт действа пряко в литературното поле, като го обсебва, покривайки остатъците от неговата автономност с плътна мрежа от държавно-партийни зависимости. Самата чистка претрпява през принципа на политическата целесъобразност естетически явления и литературни факти. Чистката е *политическа* не толкова защото се отстраняват писатели заради политически текстове и действия, а по-скоро защото се извършва от политици в името на налагане на един политически проект. Само така личности, които се борят за автономността на изкуството, като Владимир Василев, след 9 септември 1944 г. могат да се окажат в лагера на „реакционерите“ и „фашистите“, подлежащи на отстраняване от литературната публичност. В словото си Павлов отново припомня заплахата, че може би предстоят нови разкрития за неопроярвени все още „фашисти“, но и постулира възможността пред редица писатели, които до 9-и само са „съчувствали“ на фашизма или са проявили „идеологическа неустойчивост“, *да се поправят*. Вместо политическа целесъобразност, тук проговаря принципът на „национално-културната целесъобразност“, който става официален мотив за реализирането на един от дългосрочните културни проекти в България – проектът по превъзпитанието и приобщаването на „старите“ буржоазни писатели и шкорпорирането им в отечественофронтовската литература до 1948 г., а след това – в литературата на социалистическия реализъм.

Словото излива уверения, че властта няма да настоява да бъде официализиран „методът“ на социализма, а ще позволява в „нашите литературни издания“ да бъдат печатани произведенията и на „един романтик, стига да е антифашист по настроение и убеждение, стига да е прогресивен гражданин и човек“. Това въздържане (засега!) от декретиране в естетиката, разбира се, трудно може да бъде преведено като гарантиране на *свободен избор* на творчески „метод“ и на поетика. Защото по-нататък Павлов за пореден път каталогизира важните теми в съвременната литература, които трябва да се разгърнат на страниците на изданията – „героизма на народа и на епохата“, „героиката на фронта“, „героиката на тила, героиката на селяка, на работника, на младежта, на жената“. После се впуска и в жанрови наставления – че „малките литературни форми са *крайно* ценни днес, *именно днес*“ и съветва: „През малките литературни форми и то *още от сега* се стремете към големи *художествени синтези* в лириката, белетристиката, драмата, кришката, теорията!“ С неясното указание за бъдещи „синтези“ се насърчава производството на агитки, маршове, басни, стихотворни лозунги и прочее „малки“ приложни жанрове. На същото събрание са представени новите членове на СБП, „избрани след 9 септември“²⁰. Те заедно със заварените членове чуват от устата на най-титлувания по това време в България литератор, че им предстои „да се слезе по-решително и по-дълбоко в самия живот, в производството, в битата, в самата душа на работника, на селянина, на интелегента“, за да се „проучат на място“²¹. С тази програма те изпращат разломната 1944-а, за да се заемат на дело да реализират напътствията на Павлов през следващата година.

²⁰ Вж. *Тържественото заседание на Писателския съюз – Работническо дело*, бр. 76, 14.12.1944.

²¹ Павлов, Тодор. *С перо и меч...*, с. 27.